

คำนำ

หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา เป็นหลักสูตรที่มุ่งพัฒนาคุณลักษณะของมหาบัณฑิต ให้เป็นผู้มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส ใฝ่รู้ ใฝ่คิด เป็นผู้นำด้านจิตใจ และปัญญา มีความสามารถในการแก้ไขปัญหา มีศรัทธาอุทิศตนเพื่อพระพุทธศาสนา และบริการด้านวิชาการแก่สังคม มีความรู้ ความเข้าใจในหลักการปฏิบัติที่จะนำพาตนเอง และสรรพสัตว์ให้ก้าวล่วงความทุกข์ทั้งปวง พร้อมทั้งสามารถสอนธรรมนำปฏิบัติวิปัสสนาได้อย่างถูกต้อง ตามหลักพระสัทธรรมและมีประสิทธิภาพ

การศึกษาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ดำเนินการตามดำริของหลวงพ่อสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्मหาเถระ ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D. เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการามวรวิหาร, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม ประธานคณะกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ และรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม) ท่านต้องการให้ผู้ศึกษามีความรู้ความสามารถทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ ถึงขั้นเชี่ยวชาญในเรื่องวิปัสสนาและการสอนวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา

ข้าพเจ้าตั้งใจรวบรวมเนื้อหาในหนังสือเล่มนี้ขึ้น เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาพระสัทธรรมและอธิบายแนวปฏิบัติภาวนา ว่ามีหลักการพื้นฐานเป็นอย่างไร มีแนวปฏิบัติอย่างไร และเข้าถึงเป้าหมายได้ด้วยวิธีการใดบ้าง ตลอดถึงอธิบายขยายความให้เห็นความสอดคล้องกันของแนวปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ปฏิบัติกันในสมัยปัจจุบันกับเนื้อหาพุทธวจนะในพระไตรปิฎก เพื่อยืนยันหลักการที่ว่า “ไม่ว่าแนวปฏิบัติ

หลักการปฏิบัติ หรือขั้นตอนการปฏิบัติจะเป็นแบบใด ถ้าหากเริ่มต้นด้วยการปฏิบัติให้บริบูรณ์ในศีล เจริญสติ สมาธิ ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ และจบลงด้วยปัญญาเห็นแจ้งอาการเกิดดับของรูป-นาม แนวปฏิบัตินั้นล้วนเป็นพุทธธรรมด้วยกันทั้งสิ้น”

ผู้เขียน รัชนีที่เป็นวิปัสสนาจารย์ บอกบทกรรมฐาน สอนปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามา ๔ ปี โดยการให้ผู้ปฏิบัติได้ศึกษาพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และวิสุทธิมรรค เป็นเวลา ๑ ปีครึ่งก่อน จากนั้นปฏิบัติภาวนาแบบกำหนดพอง-ยุบเป็นอารมณ์หลัก เป็นเวลาอีก ๗ เดือนเต็ม จึงจะจบหลักสูตรการศึกษาได้ ซึ่งผู้เขียนเองก็ได้เคยผ่านการปฏิบัติภาวนาในหลักสูตรนี้มาเช่นกัน แม้ความรู้สึกส่วนตัว จะนิยมชมชอบในการปฏิบัติแบบกำหนดลมหายใจเข้า-ออกมากกว่า แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธความจริงที่เกิดขึ้นได้ว่า การเจริญสติ กำหนดรู้ลักษณะอาการของวาโยธาตุในท้อง เป็นการเจริญวิปัสสนาที่ถูกตรงตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อย่างแน่นอน เพราะในขณะที่ปฏิบัตินั้น มิใช่กำหนดรู้แต่อาการของวาโยธาตุ (อาการพอง-ยุบ) แต่เพียงอย่างเดียว หากมีอาการอื่นๆ แทรกเข้ามาชัดเจนกว่า หรือจิตเคลื่อนไปรับอารมณ์อื่นๆ ก็ให้ตามกำหนดรู้จนอาการนั้นๆ ดับไปจากจิต หรือจิตดับไปจากอารมณ์นั้นๆ เสียก่อน จึงกลับมากำหนดรู้วาโยธาตุที่ท้องอีก

เมื่อเจริญภาวนาจนสภาวะญาณสูงขึ้น สภาวะอาการของวาโยธาตุดับไปแล้ว ก็ให้ตามกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัด อื่น ๆ ต่อไป โดยเฉพาะสภาวะธรรมารมณ์ที่ปรากฏกับจิต อาการของจิต และตัวจิตเอง ที่รับรู้ธรรมารมณ์นั้นๆ จนกว่าสภาวะทั้งที่เป็นธรรมารมณ์ และจิตที่รับรู้ธรรมารมณ์นั้นๆ ดับหมดสิ้นไป จากนั้นจะหวังเอาพระนิพพานมาเป็นอารมณ์ได้เองโดยอัตโนมัติ

วิปัสสนาภาวนาที่ถูกต้องจะต้องอ้างอิงหลักฐานการปฏิบัติได้จากคัมภีร์พระไตรปิฎก ด้วยเหตุนี้ นักวิชาการหลายท่านจึงได้ตั้งประเด็นสงสัยต่อการปฏิบัติวิปัสสนาแบบกำหนดพองหนอ-ยุบหนอ ไว้หลายประการ เช่น พอง-ยุบเป็นการกำหนดอารมณ์บัญญัติ เป็นวิปัสสนาได้อย่างไร? การกำหนดพองหนอ-ยุบหนอ ไม่ปรากฏข้อความในคัมภีร์พระไตรปิฎก แม้แต่ในคัมภีร์อรรถกถาก็ไม่มี จะเป็นวิปัสสนาที่ถูกต้องได้อย่างไร? การกำหนดพองหนอ-ยุบหนอ เป็นการท่องบริกรรมจะใช้วิปัสสนาได้หรือ?

อนึ่ง ปัจจุบันนี้มีผู้สนใจอ่านพระไตรปิฎกกันมากขึ้น แต่ผู้สนใจปฏิบัติภาวนาแบบมอภายถวายชีวิตต่อพระรัตนตรัย กลับมีน้อยลงสาเหตุหนึ่ง เนื่องมาจากการเข้าใจเอาเองว่า การได้อ่านพระพุทธรวจนะมากๆ จะทำให้บรรลุมรรค ผล นิพพานไปเอง แต่เมื่อเอาจริงเอาจังกับการอ่านข้อความจากหนังสือหลายๆ เข้า ก็พาให้มองผู้อื่นที่ไม่ได้อ่าน! หรือไม่ได้ศึกษาเหมือนอย่างตน ว่า “เป็นพวกมิจฉาทิฎฐิ ถึงปฏิบัติภาวนาอย่างไร ก็ไม่อาจบรรลุมรรค ผล พระนิพพานได้จริง”

เพื่อแก้ข้อสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในประเด็นเหล่านี้ ข้าพเจ้าจึงตั้งชื่อหนังสือเล่มนี้ว่า **"วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ได้ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก"** ซึ่งอาจทำให้เกิดประเด็นถกเถียงยิ่งขึ้นไปอีกว่า “ถ้าไม่ได้เขียนไว้ในพระไตรปิฎก จะเป็นคำสอนของศาสนาพุทธได้อย่างไร” ข้อนี้ ขอวินิจฉัยว่า "อย่าอ่านพระไตรปิฎกกันเพียงแค่อักษรตามตำราเท่านั้น ควรเข้าใจถึงสภาพธรรมที่ปรากฏด้วย" เมื่อสามารถเข้าถึงสภาพธรรมได้ถ่องแท้แล้ว นั่นคือการปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อละอกุศล เจริญกุศล สลัดคืนรูป-นาม เข้าสู่กระแสพระนิพพานอย่างแท้จริง

จริงอยู่ การเจริญสติตามรู้อาการเคลื่อนไหวของเท้า จิตตามรู้ด้วยกรรมภาวนาว่า “ขวอย่างหนอ-ซ้ายอย่างหนอ” การเจริญสติตามรู้

อาการเคลื่อนไหวของท้อง พร้อมบริกรรมภาวนาว่า “พองหนอ- ยุบหนอ” ข้อความเหล่านี้ ไม่มีเขียนไว้ในพระไตรปิฎกแต่อย่างใด แต่พึงพิจารณาให้ถี่ถ้วนเถิดว่า ขณะที่จิตแนบสนิทกับอารมณ์รูป-นามในขณะที่ทำก้าวย่าง จิตรู้ชัดว่า “ขวย่างหนอ - ซ้าย่างหนอ” ณ ขณะนั้นถามว่า : อาการที่รู้ชัดนี้เป็นโมหะหรือเป็นสติ? ขณะที่รู้ชัดตามอาการว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” ขณะนั้นจิตโกรธเกลียดหรืออยากได้ของใครอยู่หรือไม่? และเมื่อปฏิบัติไปนานๆ จิตซัดส่ายหาอารมณ์ภายนอกน้อยลง เห็นอาการเกิด-ดับของธาตุในขณะที่เคลื่อนไหวชัดขึ้น การปฏิบัติเช่นนี้ จัดเป็นการละอกุศล เจริญกุศลหรือไม่?

ฉะนั้น หลักการและวิธีปฏิบัติภาวนาต่างๆ ที่ไม่ได้ถูกเขียนด้วยตัวอักษรไว้ในพระไตรปิฎก ก็ได้หมายความว่า “ไม่ใช่สภาพธรรมที่ถูกตรงตามพระพุทธรวจนะ” ถ้าหากวิธีการนั้น ทำให้ผู้ปฏิบัติภาวนาเข้าใจและเห็นแจ้งในสภาพธรรมที่ปรากฏได้จริง จนบรรเทาโรค โทสะ โมหะได้ตามลำดับ ก็จัดเป็นวิปัสสนาภาวนาเช่นกัน ซึ่งในเรื่องนี้ข้าพเจ้าไม่ขอถกเถียงกับใครทั้งสิ้น เพียงแต่นำข้อมูลในพระคัมภีร์ต่างๆ และประสบการณ์การปฏิบัติภาวนา มายืนยันว่า “การเจริญสติ กำหนดรู้อาการพอง - อาการยุบ มีสภาพธรรมไม่ผิดพุทธรวจนะ” ดังได้อธิบายรายละเอียดไว้ในหนังสือเล่มนี้แล้ว

พระภิกษุวิฑูริยคุณ
 วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร
 เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร

สารบัญ

เรื่อง

เกียรติคุณประกาศ	[๓]
คำนำ	ก
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฎ

บทที่ ๑ พระพุทธศาสนา

๑.๑ ศาสนาพุทธ	๑
๑.๒ พระรัตนตรัย	๙
๑.๓ พระพุทธเจ้าสอนอะไร	๑๘
๑.๔ การทำจิตให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว	๓๐
๑.๕ ศาสนาพุทธในทัศนะนักปราชญ์และผู้ศรัทธา	๓๖
๑.๖ ศาสนาพุทธกับพระผู้สร้าง	๔๔
๑.๗ ปัญหา “โลกแตก?”	๔๘

บทที่ ๒ พระพุทธเจ้า

๒.๑ พระพุทธเจ้ามีจริงหรือ	๕๕
๒.๒ ลักษณะกายภาพของพระพุทธเจ้า	๕๘
๒.๓ คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า	๖๑
๒.๔ การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์	๖๔
๒.๕ คุณธรรมและคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ก่อนตรัสรู้	๖๙
๒.๖ พระพุทธเจ้า ผู้เป็นพระธรรมราชา	๗๑
๒.๗ ญาณเครื่องตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า	๗๗
๒.๘ ญาณปัญญาของพระพุทธเจ้า	๘๔
๒.๙ ทรงประกาศพระสัจธรรม	๙๒
๒.๑๐ พระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว	๙๖

บทที่ ๓ พระธรรม	๑๐๑
๓.๑ พระพุทธเจ้าสอนอะไร	๑๐๑
๓.๒ ธรรมะของพระพุทธเจ้า	๑๐๘
๑) ปรียัติสัทธรรม	๑๑๐
๒) ปฏิบัติสัทธรรม	๑๑๑
- อธิศีลสิกขา	๑๑๗
- อธิจิตตสิกขา	๑๒๐
- อธิปัญญาสิกขา	๑๒๓
๓) ปฏิเวธสัทธรรม	๑๒๔
๓.๓ พระสัทธรรม เรื่องกฎแห่งกรรม	๑๒๘
๑) อกุศลกรรม	๑๓๐
๒) กุศลกรรม	๑๓๒
- ทำไมทำดีไม่ได้ดี (หลักกรรม ๑๒)	๑๓๖
- กรรมกับการเกิดใหม่	๑๔๑
- ฝึ วิญญาณล่องลอย สัมภเวสี	๑๔๓
๓.๔ พระสัทธรรมเรื่อง “นรก-สวรรค์”	๑๔๔
- มนุษยภูมิ	๑๔๗
- เทวภูมิ	๑๔๙
- เตร็จฉานภูมิ	๑๕๓
- เปตติวิสัยภูมิ	๑๕๔
- อสุรกายภูมิ	๑๕๕
- นรกภูมิ	๑๕๖
บทที่ ๔ ธรรมะของพระพุทธเจ้าเชื่อได้แค่ไหน	๑๕๙
๔.๑ กำเนิดชีวิตในพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์	๑๕๙
๔.๒ ฟิสิกส์ควอนตัม คือ “สัพเพ ธัมมา อนัตตา”	๑๖๗
๑) สภาวะอนัตตากับวิทยาศาสตร์	๑๖๗

๒) เอกภพสร้างขึ้นจากสภาวะอนัตตา	๑๗๐
๔.๓ พิสูจน์ : การเวียนว่ายตาย-เกิด	๑๗๘
๔.๔ พิสูจน์ : สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม	๑๙๔
๑) พิสูจน์ : กฎแห่งกุศลกรรม (บุญ)	๑๙๕
๒) พิสูจน์ : กฎแห่งอกุศลกรรม (บาป)	๒๐๙
บทที่ ๕ พระสงฆ์	๒๑๕
๕.๑ พระสงฆ์คือใคร	๒๑๕
๑) สมมติสงฆ์	๒๑๗
๒) ทักขิไณยสงฆ์	๒๑๘
๕.๒ คุณลักษณะของพระสงฆ์	๒๑๙
๕.๓ พระอริยบุคคล	๒๒๑
๑) พระโสดาบัน	๒๒๒
- การละสังโยชน์ของพระโสดาบัน	๒๒๓
- ประเภทของพระโสดาบัน	๒๒๔
- ศิล สมาธิ ปัญญา	๒๒๕
- ลักษณะของพระโสดาบัน	๒๒๙
๒) พระสกทาคามี	๒๓๑
- การละสังโยชน์ของพระสกทาคามี	๒๓๑
- ประเภทของพระสกทาคามี	๒๓๒
- ศิล สมาธิ ปัญญา	๒๓๓
๓) พระอนาคามี	๒๓๔
- การละสังโยชน์ของพระอนาคามี	๒๓๕
- ประเภทของพระอนาคามี	๒๓๕
- ศิล สมาธิ ปัญญา	๒๓๖
- ความเป็นอยู่ของพระอนาคามี	๒๓๗
๔) พระอรหันต์	๒๓๙

- การละสังขโยชน์ของพระอรหันต์	๒๔๐
- ประเภทของพระอรหันต์	๒๔๑
- ศील สมาธิ ปัญญา	๒๔๔
- สภาวะจิตพระอรหันต์	๒๔๕
- พระอรหันต์ยังมีขันธ์ ๕	๒๔๕
- ความเป็นอยู่ของพระอรหันต์	๒๔๗
- บรรลุพระอรหันต์ต้องบวชภายในวันนั้น	๒๔๘
- พระอรหันต์ไม่ฝัน	๒๔๘
- พระอรหันต์เป็นผู้ไม่เชื่อใคร	๒๔๘
๕.๔ เนื่อนาบุญ	๒๔๙
๕.๕ บทบาทของพระสงฆ์	๒๕๑
๕.๖ พระอรหันต์ในยุค ๑,๐๐๐ ปีนี้	๒๕๙

บทที่ ๖ การล้างบาป ๒๖๗

๖.๑ บาบคืออะไร	๒๖๘
๖.๒ ความทุกข์ทรมานในนรก	๒๗๑
๖.๓ การทำบุญล้างบาป	๒๘๓
๖.๔ การล้างบาปในศาสนาพุทธ	๒๙๗
๖.๕ การล้างบาป ๓ น้ำ	๒๙๙
๖.๖ พระอริยบุคคลกับการล้างบาป	๓๐๒
๖.๗ พระนิพพาน : ภาวะที่ไม่มีบาป	๓๐๖

บทที่ ๗ นิพพาน สันติสุข ๓๑๓

๗.๑ ชีวิตของเรา	๓๑๓
๗.๒ สุขแท้มีในพระนิพพานเท่านั้น	๓๒๖
๗.๓ ผู้ปรินิพพานแล้ว ย่อมไม่ตาย	๓๓๒
๗.๔ เจริญมรรคมีองค์ ๘ ด้วยไตรสิกขา	๓๓๖
๑) อธิศีลสิกขา	๓๓๖

๒) อธิจิตตศึกษา	๓๔๐
๓) อธิปัญญาศึกษา	๓๔๓
๔) เจริญมรรคมีองค์ ๘ ด้วยไตรสิกขา	๓๔๘
๗.๕ การบรรลุลุธรรม	๓๕๑
๑) ประเภทของการบรรลุลุธรรม	๓๕๑
๒) เหตุแห่งการบรรลุลุธรรม	๓๕๖
๓) การบรรลุวิชชาและวิมุตติ	๓๕๘
๗.๖ การปฏิบัติเพื่อบรรลิวิชชาและวิมุตติ	๓๖๑
๑) การคบสัตบุรุษยอมทำให้การฟังสัทธรรมปริบурณ์	๓๖๒
๒) การฟังสัทธรรมยอมทำให้ศรัทธาปริบурณ์	๓๖๓
๓) ศรัทธาย่อมทำให้โยนิโสมนสิการปริบурณ์	๓๖๔
๔) โยนิโสมนสิการยอมทำให้สติสัมปชัญญะปริบурณ์	๓๖๕
๕) สติสัมปชัญญะทำให้ความสำรวมอินทรีย์ปริบурณ์	๓๖๗
๖) ความสำรวมอินทรีย์ยอมทำให้สุจริต ๓ ปริบурณ์	๓๖๘
๗) สุจริต ๓ ย่อมทำให้สติปัญฐาน ๔ ปริบурณ์	๓๖๙
๘) เจริญสติปัญฐาน ๔ ทำให้โพชฌงค์ ๗ ปริบурณ์	๓๗๐
๙) โพชฌงค์ ๗ ย่อมทำให้วิชชาและวิมุตติปริบурณ์	๓๗๓

บทที่ ๘ การเจริญสุทวิปัสสนา ๓๗๗

๘.๑ วิปัสสนาภาวนา	๓๗๗
- ทำไมต้องเจริญวิปัสสนา	๓๘๐
- ประโยชน์และอันประสงค์ของการเจริญวิปัสสนา	๓๘๒
๘.๒ หลักการเจริญสติปัญฐาน ๔	๓๘๓
๘.๓ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๓๘๗
๑) อารมณในการเจริญวิปัสสนา	๓๘๗
๒) อารมณหลักในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๓๘๙
๓) การกำหนดอารมณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๓๙๑

๔) การบริกรรมภาวนา	๓๙๔
๕) เจริญวิปัสสนาภาวนา เห็นแจ้งอะไร?	๓๙๖
๘.๔ การเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ	๓๙๗
๘.๕ การปฏิบัติสุทธวิปัสสนา แบบพอง-ยุบ	๔๐๐
๘.๖ วินิจฉัย : ขณิกสมาธิ	๔๐๖
๘.๗ วินิจฉัย : สุทธวิปัสสนาในพระไตรปิฎก	๔๐๙
๘.๘ วินิจฉัย : พอง-ยุบ ไม่ใช่วิปัสสนา	๔๑๖
๘.๙ สุทธวิปัสสนา ในทัศนะของพระญาณโปกนิเถระ	๔๒๔

บทที่ ๙ บรรลุโสดาบันในชาตินี้ ๔๓๕

๙.๑ การบรรลุโสดาบัน	๔๓๕
๙.๒ วิธีปฏิบัติสุทธวิปัสสนา	๔๓๙
๙.๓ หลักสูตรบันได ๗ ขั้น บรรลุโสดาบันในชาตินี้	๔๕๒
ขั้นที่ ๑ เห็นรูป-เห็นนาม	๔๖๑
ขั้นที่ ๒ พิจารณารูป-นาม	๔๖๕
ขั้นที่ ๓ เห็นความไม่เที่ยงของรูป-นาม	๔๗๐
ขั้นที่ ๔ เห็นความเป็นทุกข์ของรูป-นาม	๔๗๓
ขั้นที่ ๕ เห็นความไม่ใช่ตัวตนของรูป-นาม	๔๗๕
ขั้นที่ ๖ วางเฉยต่อรูป-นาม	๔๗๗
ขั้นที่ ๗ สลัดคืนรูป-นาม	๔๗๘
๙.๔ วินิจฉัย : กำหนดพอง-ยุบเจริญวิปัสสนา	๔๘๐
๙.๕ วินิจฉัย : กำหนดพอง-ยุบเจริญสัมมัมภ์ฐาน ๔	๔๘๒
๙.๖ วินิจฉัย : กำหนดพอง-ยุบเจริญสติปัฏฐาน ๔	๔๘๔
๙.๗ วินิจฉัย : กำหนดพอง-ยุบเจริญโพชฌงค์ ๗	๔๘๖
๙.๘ วินิจฉัย : กำหนดพอง-ยุบเจริญมรรคมืองค์ ๘	๔๘๘
๘.๙ วินิจฉัย : วิปัสสนาดีับภพชาติได้อย่างไร	๔๘๙

บรรณานุกรม ๔๙๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

หนังสือเล่มนี้ ใช้ข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ โดยใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก เริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่ม/ชื่อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

ที่.สี. (บาลี) ๙/๓/๓๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ที่มณีกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎก ภาษาบาลี เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๓ หน้า ๓๖.

ที่.สี. (ไทย) ๙/๑๗๐/๕๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ที่มณีกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๑๗๐ หน้า ๕๖ เป็นต้น

พระวินัยปิฎก (ไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๑-๒	วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
๔-๕	วิ.ม. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๖-๗	วิ.จ. (ไทย) = วินัยปิฎก	จุฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๙	ที่.สี. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ที่มณีกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที่.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ที่มณีกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที่.ปา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ที่มณีกาย	ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลป็นณาสก์ (ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมป็นณาสก์ (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริป็นณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
	ม.อุ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริป็นณาสก์ (ภาษาไทย)
๑๕	สั.ส. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๖	สั.นิ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)

๑๗	ส.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรคคปาลี	(ภาษาบาลี)
	ส.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ฉก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตตก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.นวก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
	ขุ.อุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทานปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
	ขุ.อิติ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.อิติ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
๒๗	ขุ.ชา.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ติกนิบาต ชาดก	(ภาษาไทย)
๒๘	ขุ.ชา.สตตก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สตตกนิบาต ชาดก	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิเทศ	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏีสัมภิทามคคปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.ป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏีสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปาทาน	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.พุทฺธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทฺธวงศ์	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม.	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๓๓	อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)

๓๔ อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๖ อภิ.ธา.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส (บาลีและไทย)

มิลินท.	(บาลี)	=	มิลินทพทพกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.	(บาลี)	=	วิสุทฺธิมคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.	(ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

หนังสือเล่มนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๑๔/๓๐๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคฺลวิลาสิณี มหาวคคอกฺกุจกถา อรรถกถา ภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๔๑๔ หน้า ๓๐๘

หรือ หากเป็นตำราเล่มเดียว ระบุเพียง ข้อ/หน้า

อรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎก (บาลี)

ที.ม.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมงคฺลวิลาสิณี	มหาวคคอกฺกุจกถา
ที.ปา.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมงคฺลวิลาสิณี	ปาฎีกาวคคอกฺกุจกถา
ม.ม.อ.	(บาลี)	=	มขฉิมินิกาย	ปปลงจสุทนี	มขฉิมิปณณาสกอกฺกุจกถา
สํ.สพ.อ.	(บาลี)	=	สํยุตฺตนิคาย	สารตฺตปปกาสินี	สพายตฺตวคคอกฺกุจกถา
อง.จตฺก.อ.	(บาลี)	=	องคฺคตฺตนิคาย	มโนรทปุรณี	จตฺกนิปาตอกฺกุจกถา
อง.ปปลงจ.อ.	(บาลี)	=	องคฺคตฺตนิคาย	มโนรทปุรณี	ปปลงจนิปาตอกฺกุจกถา
อง.ฉก.อ.	(บาลี)	=	องคฺคตฺตนิคาย	มโนรทปุรณี	ฉกนิปาตอกฺกุจกถา
อง.สตต.อ.	(บาลี)	=	องคฺคตฺตนิคาย	มโนรทปุรณี	สตตนิปาตอกฺกุจกถา
อง.อฏฺจ.อ.	(บาลี)	=	องคฺคตฺตนิคาย	มโนรทปุรณี	อฏฺจนิปาตอกฺกุจกถา
อง.นวก.อ.	(บาลี)	=	องคฺคตฺตนิคาย	มโนรทปุรณี	นวกนิปาตอกฺกุจกถา
อง.ทสก.อ.	(บาลี)	=	องคฺคตฺตนิคาย	มโนรทปุรณี	ทสกนิปาตอกฺกุจกถา
ขุ.ขุ.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย	ปรมตฺตโฆตฺติกา	ขุทฺทกปาจอกฺกุจกถา
ขุ.ธ.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย	ธมฺมปทอกฺกุจกถา	
ขุ.ป.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย	สทฺธมฺมปปกาสินี	ปฏฺฐิสมภิทามคคอกฺกุจกถา

ช.พทุธ.อ. (บาลี) = ชุททกนิกาย มรุตตถวิลาสิณี พุทธรวิสอฏฐกถา

อรรถกถาภาษาไทย อ้างอิงฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยระบุ เล่มที่/หน้าที เช่น ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๕๕. หมายถึง ทีฆนิกายมหาวรรค อรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ ๑๓ หน้าที ๕๕.

หรือ อรรถกถาภาษาไทย อ้างอิงฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยระบุ เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า เช่น ที.ม.อ. (ไทย) ๑/๓/๒/๕๕. หมายถึง ทีฆนิกายมหาวรรค อรรถกถาภาษาไทยฉบับมหามกุฏฯ เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๓ ตอนที่ ๒ หน้า ๕๕.

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๑	๑	๑	-	ที.สี.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสิณี สิลขันธวรรคอรรถกถา
๑๔	๒	๒	-	ที.ม.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสิณี มหาวรรคอรรถกถา
๑๙	๑	๓	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปัญจสุทนี มูลปณาสกอรรถกถา
๒๑	๒	๒	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปัญจสุทนี มัชฌิมปณาสกอรรถกถา
๒๓	๓	๒	-	ม.อ.อ. (ไทย)	ปัญจสุทนี อุปปริปณาสกอรรถกถา
๒๔	๑	๑	-	สั.ส.อ. (ไทย)	สารัตถปกาสินี สคาถวรรคอรรถกถา
๒๙	๔	๒	-	สั.สพา.อ. (ไทย)	สารัตถปกาสินี สพายตนวรรค
๓๑	๕	๒	-	สั.ม.อ. (ไทย)	สารัตถปกาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๓๒	๑	๑	-	อง.เอก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี เอกนิบาตอรรถกถา
๓๓	๑	๒	-	อง.ทุก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ทุกนิบาตอรรถกถา
๓๔	๑	๓	-	อง.ติก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ติกนิบาตอรรถกถา
๓๕	๒	-	-	อง.จตุกก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี จตุกกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๓	-	-	อง.ปณจก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ปัญจกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๓	-	-	อง.ฉก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ฉกนิบาตอรรถกถา
๓๗	๔	-	-	อง.สตก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี สัตตกนิบาตอรรถกถา
๓๗	๔	-	-	อง.อฏฐก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี อฏฐกนิบาตอรรถกถา
๓๗	๔	-	-	อง.นวก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี นวกนิบาตอรรถกถา
๓๕	๕	-	-	อง.ทสก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ทสกนิบาตอรรถกถา
๔๐	๑	๒	๑	ช.ช.อ. (ไทย)	ปรมัตถโชติกา คาถาธรรมบท
๔๑	๑	๒	๒	ช.ช.อ. (ไทย)	ปรมัตถโชติกา คาถาธรรมบท
๔๗	๑	๖	-	ช.สุ.อ. (ไทย)	ปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรรถกถา

๔๕	๑	๔	-	ช.อิตี.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	อิติวุตตกอรรถกถา
๔๘	๒	๑	-	ช.วิ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถทีปนี	วิมานวัตถุอรรถกถา
๕๐	๒	๓	๑	ช.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรคาถาอรรถกถา
๕๔	๒	๔	-	ช.เถรี.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรีคาถาอรรถกถา
๖๓	๔	๒	-	ช.ชา.อ.	(ไทย)	มหานิบาต	ชาตกอรรถกถา
๖๔	๔	๓	-	ช.ชา.อ.	(ไทย)	มหานิบาต	ชาตกอรรถกถา
๖๘	๗	๑	-	ช.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมโชติกา	ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา
๖๙	๗	๒	-	ช.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมโชติกา	ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา
๗๐	๘	๑	-	ช.อป.อ.	(ไทย)	วิสุทธรชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา
๗๒	๙	๑	-	ช.อป.อ.	(ไทย)	วิสุทธรชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา
๗๓	๙	๒	-	ช.พทธ.อ.	(ไทย)	มจรูตถวิลาสินี	พทธวังสอรรถกถา
๗๔	๙	๓	-	ช.จริยา.อ.	(ไทย)	ปรมัตถทีปนี	จริยาปิฎกอรรถกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก (บาลี)

อภิ.สง.อ. (บาลี) = อภิธมมปิฎก ธมมสังคณี อัญญาสาลินีอรรถกถา (ภาษาบาลี)

อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) = อภิธมมปิฎก ปญจปรกณอรรถกถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๗๕	๑	๑	-	อภิ.ส.อ. (ไทย)	ธัมมสังคณี อัญญาสาลินีอรรถกถา
๗๗	๒	๑	-	อภิ.วิ.อ. (ไทย)	วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๗๘	๒	๒	-	อภิ.วิ.อ. (ไทย)	วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๗๙	๓	-	-	อภิ.ป.อ. (ไทย)	ปุคคลบัญญัติ ปัญจปรกณอรรถกถา

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

หนังสือเล่มนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐ หมายถึง วิมติวินทนีฎีกา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒๔๑ หน้า ๑๑๐

หรือ หากเป็นตำราเล่มเดียว ระบุเพียง ข้อ/หน้า

วชิร.ฎีกา	(บาลี) =	วชิรพทุฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตล.ฎีกา	(บาลี) =	สารตลที่ปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตล.ฎีกา	(ไทย) =	สารตลที่ปนีฎีกา	(ภาษาไทย)
วิมติ.ฎีกา	(บาลี) =	วิมติวิโนทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.ฎีกา	(บาลี) =	กงขาวิตรณีปุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
มูล.ฎีกา	(บาลี) =	มูลสิกขาฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.ฎีกา	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สีนตลปภาสนี สীগุขนธวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สีนตลปภาสนี มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อภิณวฎีกา	(บาลี) =	ทีฆนิกายสาธูวีสานี สীগุขนธวคคอภิณวฎีกา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.ฎีกา	(บาลี) =	ธมมปทมมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.มูลฎีกา	(บาลี) =	อภิธมมปิฎก ธมมสงคณีมูลฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.มูลฎีกา	(บาลี) =	อภิธมมปิฎก วิงคมูลฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ฎีกา	(บาลี) =	มณที่ปฎีกา	(ภาษาบาลี)

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

หนังสือเล่มนี้ใช้ปกรณ์วิเสส วิสุทธีมรรค ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทธี. (บาลี) ๒/๕๗๘/๑๗๐. หมายถึง คัมภีร์วิสุทธีมรรคภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๕๗๘ หน้าที่ ๑๗๐ หรือ หากเป็นตำราเล่มเดียว ระบุเพียง ข้อ/หน้า

เนตติ. (บาลี)	=	เนตติปกรณ์	(ภาษาบาลี)
มิลินท. (บาลี)	=	มิลินทพทพปกรณ์	(ภาษาบาลี)
สงคห. (บาลี)	=	อภิธมมตถสงคห	(ภาษาบาลี)
วิสุทธี. (บาลี)	=	วิสุทธีมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทธี.มหาฎีกา (บาลี)	=	ปรมตถมณชุสา วิสุทธีมคคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิภาวินี. (บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)

จ. คำย่อภาษาไทย

ม.ป.ป.	=	ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
ม.ท.ป.	=	ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์